

منابع غیر کتابی در کتابخانه ملی ایران

• فرحناز کهن

رئیس گروه منابع غیر کتابی سازمان اسناد و کتابخانه ملی

منابع غیر کتابی به
منابعی اطلاق می‌شود
که یا شکل فیزیکی
کتاب را ندارند و یا در
شمارگانی بسیار محدود
تکثیر می‌شوند

چکیده

گروه منابع غیر کتابی کتابخانه ملی ایران، یکی از مهم‌ترین مراکز نگهداری مدارک غیر کتابی است. منابع غیر کتابی شامل اشکال مختلف کاغذی، انواع دیداری و شنیداری، پایان‌نامه، بروشور، پوستر، عکس، کارت پستال، کارت دعوت، تندیس، تمبر، تقویم، میکروفیلم، میکروفیش و غیره است؛ که حدوداً بالغ بر ۷۰ نوع مدرک و حدود یک میلیون رکورد است. برخی از این اسناد و مدارک در نوع خود منحصر به فرد هستند.

کلیدواژه‌ها: منابع غیر کتابی، فراهم‌آوری، سازماندهی، آماده‌سازی، سرویس‌دهی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مقدمه

در سه دهه اخیر با پیشرفت علم و تکنولوژی محمل‌ها گوناگونی برای اطلاع‌رسانی قدم به میدان گذاشتند، به صورت چاپی یا غیر چاپی؛ همچون نشریات تخصصی، جزوه‌ها و گزارش‌ها، عکس و اسلاید، میکروفیلم و میکروفیش و صفحه. در نیمه دوم سده بیستم نوار صوتی، ویدیویی و بالاخره محمل‌ها الکترونیکی چون لوح‌های فشرده و نوری به کار گرفته شدند. تولید انبوه بسیاری از این محمل‌ها و استفاده آنها در همه بخش‌های جامعه بشری دگرگونی عظیمی به وجود آورد. از جمله آنکه این محمل‌ها به کتابخانه‌ها نیز راه یافتند و جا، فضا و حتی بخش خاصی را به خود اختصاص دادند، به گونه‌ای که بسیاری از مراجعه‌کنندگان برای بهره‌گیری از این منابع به کتابخانه‌ها مراجعه می‌کنند و چندان در پی استفاده از کتاب نیستند. از این رو در کتابخانه‌ها با دو اصطلاح منابع کتابی و منابع غیر کتابی سرو کار داریم.

تعریف منابع غیر کتابی

منابع غیر کتابی به منابعی اطلاق می‌شود که یا شکل فیزیکی کتاب را ندارند و یا در شمارگانی بسیار محدود تکثیر می‌شوند (فراسی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۵۴). بعضی از منابع غیر کتابی مانند نقشه سابقه‌ای بس کهن دارند و برخی دیگر مانند منابع دیداری و شنیداری جدیدتر هستند. منابع غیر کتابی را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد:

۱- منابع غیر کتابی کاغذی: شامل پایان‌نامه‌ها، جزوه‌ها، گزارش‌ها، بریده جراید، نقشه، عکس، اعلامیه، اوراق پارتیسیون‌های موسیقی، پوستر و اوراق بخش‌های مجزای نسخه‌های خطی

۲- منابع غیر کتابی؛ غیر کاغذی که خود سه گروه هستند:

۱-۲. منابع دیداری؛ این گروه که مخاطب از راه دیدن با آنها ارتباط برقرار می‌کند و ضمن ایجاد تصویر عینی و ذهنی

منابع غیرکتابی موجود در کتابخانه ایران شامل اشکال مختلف کاغذی، انواع دیداری و شنیداری و نیز پایان نامه، بروشور، پوستر، عکس، کارت پستال، کارت دعوت، تندیس، تمبر، تقویم، میکروفیلیم، میکروفیش و غیره است که حدوداً بالغ بر حدود ۷۰ نوع مدرک و حدود یک میلیون رکورد است

روشن در بیننده علاقه او را به یادگیری افزایش می‌دهند، درک مطلب را تسریع کرده و حافظه را تقویت می‌کنند. از انواع آن می‌توان اسلاید، کره جغرافیایی، نمونه‌ها، مدل‌ها و برش‌ها، ماکت‌ها، طرح‌ها و چارت‌ها و ... را نام برد.

۲-۲. شنیداری؛ مخاطب از راه شنیدن با این گونه منابع ارتباط برقرار می‌کند. این منابع ضمن ایجاد تصور ذهنی در شنونده، علاقه او را برای دریافت اطلاعات در زمینه مزبور افزایش می‌دهند، درک مطلب را سریع‌تر کرده و حافظه او را فعال می‌کنند. مهم‌ترین منابع شنیداری صفحه، نوارهای مغناطیسی شنیداری و لوح‌های فشرده شنیداری و ... است.

آثار غیرمکتوب این مصوبه

- ۱) انتشارات الکترونیک (کتاب‌های متنی، کتاب‌های تصویر ساکن و متحرک، کتاب‌های گویا و ...)
  - ۲) مواد شفاف (میکروفیلیم‌ها، اسلایدها و ...)
  - ۳) عکس‌ها، پوسترها و نقشه‌ها
- ماده ۱: کلیه تولیدکنندگان دولتی و غیردولتی آثار غیرمکتوب موظفند از این پس دو نسخه از هر اثر را به کتابخانه ملی تحویل دهند.

منابع غیرکتابی موجود در کتابخانه ایران شامل اشکال

مختلف کاغذی، انواع دیداری و شنیداری و نیز پایان‌نامه، بروشور، پوستر، عکس، کارت پستال، کارت دعوت، تندیس، تمبر، تقویم، میکروفیلیم، میکروفیش و غیره است که حدوداً

۳-۲. منابع دیداری- شنیداری؛ این گروه، پیام و اطلاعات را به طور هم‌زمان از راه دیدن و شنیدن به مخاطب انتقال می‌دهند. مهم‌ترین منابع دیداری و شنیداری عبارتند از فیلم‌های تصاویر متحرک، نوارهای مغناطیسی دیداری و شنیداری و لوح فشرده دیداری و شنیداری (فراستی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۵۴).

منابع غیرکتابی در کتابخانه ملی

بخش منابع غیرکتابی کتابخانه ملی زیر نظر مدیریت اطلاع‌رسانی در معاونت کتابخانه ملی ایران قرار دارد. این

بالغ بر حدود ۷۰ نوع مدرک و حدود یک میلیون رکورد است. برخی از این منابع در نوع خود منحصر به فرد هستند.

فراهم‌آوری منابع غیرکتابی در کتابخانه ملی

بخش عمده منابع غیرکتابی - در سال‌های گذشته - از طریق خرید، مبادله و اهداء از سازمان‌ها و مراکز دولتی و غیردولتی و افراد دریافت شده است. از اوایل سال ۱۳۷۸ با تصویب قانون واسپاری تولیدکنندگان دولتی و غیر دولتی آثار غیر مکتوب موظفند دو نسخه از آثار تولیدی خود را به کتابخانه ملی تحویل دهند؛ اما در مورد منابع غیر ایرانی بدیهی است کار فراهم‌آوری طبق روال سابق از طریق خرید، مبادله و اهداء انجام می‌گیرد.

سازماندهی منابع

از آنجا که اکثر منابع غیرکتابی در کتابخانه ملی به صورت قفسه بسته نگهداری می‌شوند و چون استفاده از منابع غیرکتابی، به‌خصوص در مورد منابع غیرکاغذی، نیاز به دستگاه و ابزار و تجهیزات خاص دارد، فهرست‌نویسی این نوع از منابع از اولویت و اهمیتی خاص برخوردار است، زیرا مراجعه‌کنندگان باید قادر باشند بیشترین اطلاعات کتاب‌شناختی فیزیکی و محتوایی را از طریق فهرست‌نویسی به‌دست آورند. در فهرست‌نویسی منابع غیرکتابی از قواعد استانداردهای بین‌المللی، از جمله ویرایش دوم قواعد آنگلو امریکن و قواعد فدراسیون‌های بین‌المللی استفاده می‌شود.

حفاظت و نگهداری

در احداث ساختمان جدید کتابخانه ملی ایران که در اسفند ۱۳۸۳ افتتاح شد یک طبقه کامل به منابع غیرکتابی اختصاص داده شده است. در طراحی این بخش پیشرفته‌ترین اصول و استانداردها و تجهیزات و امکانات برای نگهداری و حفاظت منابع غیرکتابی، به‌خصوص منابع دیداری و شنیداری در نظر گرفته شده است؛ از جمله به کار گرفتن قفسه‌های مخصوص نگهداری نقشه، اسلاید است. تجهیزات پیشگیری و اطفای حریق و تنظیم دما و رطوبت مناسب در این بخش تعبیه شده است و قرار است نسبت به تهیه کپی مادر از نوارهای صدا و تصویر نیز اقدام به عمل آید، از بیشتر منابع فهرست‌نویسی شده نسخه دیجیتال تهیه شده و قرار است به مرور زمان که منابع فهرست می‌شوند نسخه دیجیتال آن نیز تهیه شود و تجهیزات مورد نیاز برای استفاده از این منابع نیز تهیه گردد.

برخی از منابع غیرکتابی:

- **اعلامیه:** حدود ۳۲۰۰۰ اعلامیه در بخش منابع غیرکتابی وجود دارد که از این تعداد ۱۰۰۰۰ اعلامیه سازماندهی شده و قابل سرویس‌دهی به مراجعین است. این اعلامیه‌ها اساساً مربوط به گروه‌ها و احزاب مختلف است که قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی به مناسبت‌های گوناگون منتشر شده است.

- **فیلم ویدئویی:** حدود ۳۰۰۰ کاست‌های تصویری شامل فیلم‌های سینمایی، آموزشی، کمک آموزشی و مجموعه‌های تلویزیونی در بخش منابع غیرکتابی موجود است که چون هنوز فهرست‌نویسی نشده است قابل بازیابی و سرویس‌دهی نیست.

- **پوستر:** حدود ۳۰۰۰ پوستر در بخش منابع غیرکتابی موجود است؛ از این تعداد حدود ۱۳۰۰۰ پوستر فهرست‌نویسی شده و نسخه دیجیتال آن نیز تهیه شده و قابل سرویس‌دهی به مراجعان است، شامل تصاویری از شهدا، مراکز تفریحی و گردشگری، بقاع متبرکه، ابنیه تاریخی و غیره در قطع‌های مختلف که در سال‌های قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی منتشر شده و حاوی موضوع‌های سیاسی، تاریخی، فرهنگی، تبلیغی، انقلاب، جنگ و غیره است.

- **نوار صوتی:** حدود ۵۰۰۰۰ نوار صوتی در بخش منابع غیرکتابی موجود است. تعدادی از این مجموعه بعد از ادغام سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی در کتابخانه ملی و تعدادی از آن پس از ادغام سازمان اسناد ملی ایران در کتابخانه ملی به این بخش انتقال یافته و پس از آن تعداد بسیار محدودی از طرف اشخاص به کتابخانه اهداء گردیده است. محتوای بیشتر نوارهای صوتی شامل سخنرانی‌های امام خمینی (ره)، مذاکرات مجلس شورای اسلامی، خطبه‌های نماز جمعه تهران، اخبار رادیوهای بیگانه، سخنرانی شخصیت‌های سیاسی، مذهبی، فرهنگی، آموزش دروس حوزه، موسیقی و ... است. تعدادی از این نوارها سازماندهی شده و قابل سرویس‌دهی به مراجعان است.

- **نوار ریل:** حدود ۳۰۰۰ نوار ریل در بخش منابع غیرکتابی موجود است که شامل جلسات وزارت فرهنگ و هنر سابق،

از آنجا که اکثر منابع غیرکتابی در کتابخانه ملی به صورت قفسه بسته نگهداری می‌شوند و چون استفاده از منابع غیرکتابی، به‌خصوص در مورد منابع غیرکاغذی، نیاز به دستگاه و ابزار و تجهیزات خاص این نوع از منابع از اولویت و اهمیتی خاص برخوردار است

سیاسی، اجتماعی و گزارشات قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی است و به علت سازماندهی نشدن قابل سرویس دهی به مراجعان نیست.

- **عکس:** حدود ۱۰۵۰۰۰ عکس سیاه و سفید و رنگی با ابعاد گوناگون در بخش منابع غیر کتابی با موضوعهای متنوع (شخصیت‌ها، اماکن، بناهای تاریخی، مراکز تفریحی، انقلاب، جنگ، شهدا و غیره) موجود است. قریب به ۷۰۰۰۰ قطعه از این عکس‌ها سازماندهی شده و نسخه دیجیتال آنها نیز تهیه شده و قابل سرویس دهی به مراجعان است.

- **اسلاید:** نزدیک به ۹۰۰۰۰ اسلاید در بخش منابع غیر کتابی در اندازه‌های ۳۵ و ۱۲۰ موضوع‌های گوناگون موجود است و شامل تصویر اماکن تاریخی، مذهبی، شهری، روستایی، مناظر، مردم، جنگ، انقلاب و غیره بوده و از آنها نسخه دیجیتال تهیه شده است. این اسلایدها سازماندهی شده و قابل سرویس دهی به مراجعان است.

- **نگاتیو:** حدود ۱۰۰۰۰۰ نگاتیو در اندازه‌های ۳۵ و ۱۲۰ میلی متری و به صورت سیاه و سفید و رنگی در بخش منابع غیر کتابی در موضوعات مختلف مانند مناسبت‌ها، شخصیت‌ها (قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی)، اماکن تاریخی، تفریحی و غیره موجود است. این منابع نیز به علت سازماندهی نشدن قابل سرویس دهی به مراجعان نیست.

- **کنتاکت:** حدود ۷۰۰۰ کنتاکت در بخش منابع غیر کتابی موجود بوده که شامل تصاویر مختلف مانند مناسبت‌ها، شخصیت‌ها (قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی)، اماکن تاریخی، تفریحی و غیره است. به علت سازماندهی نشدن قابل سرویس دهی به مراجعان نیست.

- **میکروفیلم:** حدود ۱۵۰۰۰ میکروفیلم در بخش منابع غیر کتابی موجود است که شامل تصاویر تعداد زیادی از کتب خطی و چاپ سنگی موجود است که در کتابخانه ملی و دیگر کتابخانه‌های ایران و جهان نگهداری می‌شود. تعدادی از آنها سازماندهی شده و قابل سرویس دهی به مراجعان است.

- **میکروفیش:** حدود ۴۷۰۰۰ میکروفیش در بخش منابع غیر کتابی موجود است که حاوی تصاویری از کتب خطی،

موسیقی، سخنرانی چهره‌های فرهنگی و سیاسی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی و برنامه‌های رادیویی کشورهای خارجی است و به علت سازماندهی نشدن هنوز قابل سرویس دهی به مراجعان نیست.

- **صفحه گرامافون:** حدود ۶۰۰۰ صفحه گرامافون در بخش منابع غیر کتابی موجود است که شامل انواع موسیقی ایرانی و کلاسیک قبل از پیروزی انقلاب اسلامی است و به علت سازماندهی نشدن قابل سرویس دهی به مراجعان نیست.

- **جزوه:** حدود ۳۸۰۰۰ جزوه در بخش منابع غیر کتابی موجود است که حاوی موضوع‌های گوناگون فرهنگی،

مجلات، روزنامه‌ها، اسناد و مدارک آرشیو سیاسی است. به علت سازماندهی نشدن قابل سرویس‌دهی به مراجعان نیست.

- تقویم: حدود ۱۵۰۰ تقویم در بخش منابع غیر کتابی موجود است که به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی و مطابق با سال‌های شمسی، قمری و میلادی است. به علت سازماندهی نشدن قابل سرویس‌دهی به مراجعان نیست.

- کارت پستال: حدود ۱۲۰۰۰ کارت پستال در بخش منابع غیر کتابی موجود است که شامل تصاویری از شخصیت‌های بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، مناظر طبیعی و غیره است که تعدادی از آنها سازماندهی شده و قابل سرویس‌دهی به مراجعان است.

- نقشه: حدود ۱۰۰۰۰ نقشه در بخش منابع غیر کتابی موجود است؛ ابعاد گوناگون شامل نقشه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی که به صورت مجموعه‌ای از نقشه‌های کشور ایران، شهرهای تهران، تبریز و اصفهان (عصر قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی) و دیگر کشورهای جهان به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی، فرانسه و آلمانی (قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی) جمع‌آوری شده است. بسیاری از این نقشه‌ها منحصر به فردند، از جمله نقشه دارالخلافه تهران مربوط به تهران عصر ناصری که توسط عبدالغفار نجم‌الملک در سال ۱۳۰۸ تهیه شده است؛ که تعدادی از آنها سازماندهی شده و قابل سرویس‌دهی به مراجعان است.

- پایان‌نامه: حدود ۴۵۰۰۰ پایان‌نامه در بخش منابع غیر کتابی موجود است که در مقاطع کارشناسی ارشد و دکترا نوشته شده و بیشتر آنها متعلق به دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی است. این پایان‌نامه‌ها به زبان‌های فارسی و لاتین است. قدیمی‌ترین پایان‌نامه موجود مربوط به سال ۱۳۲۶ از دانشگاه تهران، دانشکده حقوق علوم سیاسی و اقتصادی است.

بهره‌گیری از منابع غیر کتابی در کتابخانه ملی

در حال حاضر منابعی چون عکس، اسلاید، پایان‌نامه، پوستر، کارت پستال، تمبر و اعلامیه‌ها از طریق برنامه جامع کتابخانه ملی قابل جستجو است و در آینده‌ای نزدیک اطلاعات منابع

شرایط استفاده از پایان‌نامه

- ۱- ارائه کارت عضویت؛
- ۲- تعداد پایان‌نامه‌های قابل ارائه به هر مراجعه‌کننده در یک روز حداکثر بین ۲ تا ۵ نسخه؛
- ۳- عدم امکان تهیه هر گونه تصویربرداری از پایان‌نامه
- ۴- ممنوعیت خروج پایان‌نامه از تالار منابع غیر کتابی

شرایط استفاده از اعلامیه، عکس، اسلاید، تمبر، پوستر، کارت پستال و نقشه

- ۱- ارائه کارت عضویت؛
- ۲- ارائه معرفی‌نامه معتبر (برای اعلامیه)
- ۳- تکمیل برگه پژوهشگر؛
- ۴- تصویر عکس‌ها، اعلامیه‌ها، اسلاید، پوستر و کارت پستال در اختیار مراجعه‌کنندگان گرامی قرار می‌گیرد؛

- ۵- پس از انتخاب تصاویر، موارد درخواستی با تأیید کارشناسان گروه در قالب لوح فشرده در اختیار مراجعه‌کننده قرار می‌گیرد؛
- ۶- هزینه هر تصویر (یک برگ اعلامیه یا یک قطعه عکس) در حال حاضر ۲۵۰۰ ریال است؛
- ۷- سرویس‌دهی منابع غیر کتابی سازماندهی شده به غیر از پایان‌نامه که هر روز است، از شنبه تا چهارشنبه و از ساعت ۸ صبح تا ۱۵ عصر انجام می‌شود.

پی‌نوشت:

1. CD

ماخذ:

- ۱- فراستی، رضا (۱۳۸۵). منابع غیر کتابی. دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ج ۲. زیر نظر فریبرز خسروی، سرویراستار: ابراهیم افشار زنجانی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

در حال حاضر منابعی چون عکس، اسلاید، پایان‌نامه، پوستر، کارت پستال، تمبر و اعلامیه‌ها از طریق برنامه جامع کتابخانه ملی قابل جستجو است و در آینده‌ای نزدیک اطلاعات منابع دیگری چون فیلم ویدئو، لوح فشرده، نوار کاست، نقشه و نیز قابل بازیابی خواهد بود